

В. Б. МОЛЧАНОВ (Житомир)

**Культурно-освітні чинники
добробуту міщан Правобережної України
на початку XX ст.**

Проблема добробуту завжди була і є животрепетною, оскільки еволюція суспільства супроводжується поступовим поліпшенням життя і діяльності людини. За нинішньої скрутної соціально-економічної ситуації в державі вона набуває актуальності в плані вивчення історичного досвіду, виявлення досягнень і упущень у забезпеченні належного життєвого рівня населення. У даному повідомленні зосереджена увага на одному з важливих показників добробуту — культурно-освітній сфері.

Письменність у будь-якій країні є найхарактернішою ознакою життєвого рівня. В Україні освітню мережу становили початкові школи, гімназії, прогімназії, семінарські, реальні, ремісничі та сільськогосподарські училища, вечірні курси і класи по ліквідації неписьменності, професійні курси та ін. Вища школа була представлена університетами та інститутами. Початкову освіту в губерніях Правобережжя на початку XX ст. давали різноманітні типи навчальних закладів, які мали свої статuti і програми, освітній ценз учителів і підпорядковувалися відповідним відомствам. Найбільш поширеними були сільські однокласні та двокласні училища Міністерства народної освіти з трирічним та п'ятирічним курсом навчання, котрі фінансувалися переважно земствами, сільськими громадами та приватними особами. В цих навчальних закладах обов'язково викладалися закон Божий, російська мова з чистописанням, арифметика — в однокласних училищах; історія, географія, природознавство, церковні співи і креслення — у двокласних. На кожне однокласне училище призначався

один вчитель і один законовчитель. У відомстві Святійшого синоду перебували церковні школи — однокласні з трирічним і двокласні з чотирирічним курсом навчання. Вчителями в них працювали місцеві священики, а також випускники духовних закладів. Крім того, Святійшому синоду належали дворічні школи письменності. Працювали також і єврейські початкові школи. Вони утримувалися на добровільні пожертвування громадян, як, наприклад, у Житомирі, де місцева газета "Волянь", повідомляла про внесення 100 крб. на користь єврейської школи. Звичайно, програма навчання в таких закладах істотно відрізнялася від загальноосвітньої школи¹.

Поширеним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, переважно трикласні з шестирічним курсом навчання. В їх програму входили читання та письмо, закон Божий, російська мова, арифметика, практична геометрія, а також креслення, малювання, вітчизняна історія, географія, природознавство та церковнослов'янське читання. У відповідності з урядовим рішенням від 1 липня 1912 р. міські училища було перетворено на вищі початкові чотирирічні училища. В їх навчальні плани включались алгебра, геометрія, фізика, малювання, співи, креслення і гімнастика. При платному навчанні в цих закладах нерідко за конкретних учнів вносили кошти різноманітні організації або заможні особи. Правда, в роки економічних криз кількість таких випадків значно скорочувався. Так, у Житомирі в 1914р. міська управа перестала виділяти 30 крб. на рік, призначені кільком бідним учням міських училищ². В середньому в ті часи початковою школою було охоплено приблизно 30,1 % (в містах - 46,4 %, в сільській місцевості - 28,3 %) від загальної кількості дітей³. Слід зауважити, що Міністерство народної освіти постійно контролювало і регламентувало процес відкриття нових навчальних закладів. Про це свідчать списки нижчих шкіл, відкритих у 1908 р. в Київському учбовому окрузі⁴ та Подільській губернії -\

В Україні з початку ХХ ст. кількість навчальних закладів швидко збільшувалася. З 1901 по 1910р. тут було відкрито понад 5 тис. початкових шкіл. Загальна кількість їх в 1911 р. зросла до 18 тис.⁶ Спостерігалася тенденція перетворення поширених спочатку недільних шкіл у початкові. На кінець 1910 р. в Україні залишилося всього 20 недільних шкіл⁷.

Необхідно відзначити той факт, що розмір витрат на навчання був надзвичайно різноманітним. Приміром, сімейний київський робітник витрачав в середньому в 1913 р. на навчання дітей 14 крб. 56 коп. на рік, і ця сума посідала друге місце в його видатках⁸. Якщо узагальнити бюджети всіх робітників, то бачимо, що в середньому київський робітник виділяв на навчання дітей 4 крб. 10 коп. на рік, що становило 0,85 % витрат його річного бюджету⁹.

У бюджетах вчителів витрати на виховання й освіту дітей були більшими, ніж у робітників, адже інтелігенти надавали освіті дітей набагато серйознішого значення. Вони за всіляку ціну намагалися підготувати своїх дітей до вступу у вищий навчальний заклад. Так, сімейний учитель на початку ХХ ст. витрачав на ці потреби в середньому 250 крб. на рік, що становило 20 % витрат його річного бюджету¹⁰. До цієї суми включалася вартість шкільної форми, репетиторства, підручників та ін.

Розвиток промисловості справляв вплив на збільшення кількості письменних в Україні. Ринок робочої сили вимагав кваліфікованих інженерів і робітників. Саме через це підприємцям було вигідніше вкладати гроші в освіту своїх кадрів, а не купувати більш дорогую робочу силу за кордоном. Рівень грамотності був різним в залежності від регіону. В 1903-1905 рр. він становив в Київській губернії - 49,9 % від загальної кількості робітників. Там, де промисловість не дістала значного розвитку,

де залишилися пережитки старої феодальної системи і ринок робочої сили перебував у стадії формування, цей показник був значно нижчим і становив 40,3 % у Подільській губернії та 44,8 % — у Волинській¹¹. Таким чином, динаміка збільшення числа освічених робітників певною мірою відповідала динаміці зростання промисловості у Правобережному регіоні¹².

Варто зазначити, що серед робітниць письменних було майже в 10 разів менше, ніж серед чоловіків. Загальна кількість письменних робітників в Україні у досліджуваній період становила в середньому 50,8 % від усієї їх кількості¹³.

Громадськість приділяла значну увагу ліквідації неписьменності. Так, в 1903 р. "Київський губернський комітет турботи про народну тверезість" заснував чотири народні будинки принципово нового типу. Ці заклади мали: народну чайну, бібліотеку, читальню, народне училище¹⁴. Загалом рівень освіченості в містах був значно вищим, ніж у сільській місцевості. В містах будувалися і діяли різноманітні училища, гімназії, вищі навчальні заклади. Саме в містах найчастіше відкривалися публічні бібліотеки, працювали "Просвіти". Серед найбільших міст України за рівнем освіти вирізнявся Київ. Чисельність письменних в ньому становила 62 % від кількості населення, що на 11,2 % перевищувало загальноукраїнський показник¹⁵.

Поступово зростав і рівень професійної освіти, яку можна було здобути як в спеціалізованих закладах, так і на виробництві. Наприклад, у торговельній фірмі "О. В. Чичкін" налічувалося 3000 найманих робітників. Весь штат поділявся на 5 категорій. Перша — хлопчики віком від 8—13 до 20 років, які одночасно працювали і навчалися. До другої категорії належали особи, які пройшли навчання і склали відповідний іспит. До всіх інших категорій належали службовці, що склали іспити й отримали відповідні посади¹⁶. Оволодіти професією можна було і на різноманітних курсах. Сторінки газет тих часів рясніли оголошеннями про можливість отримання певної освіти або професійних навиків. Так, газета "Подільський" у 1910 р. повідомляла про надання приватних уроків у Кам'янці-Подільському з таких видів ручної праці: столярна, токарна, слюсарна, ковальська і картонажна. Тут же повідомлялося, що вартість цих занять дорівнює 40 коп. за годину навчання¹⁷. Слід зауважити, що не лише ручної праці можна було навчитися на курсах. У приватному порядку пропонувалися уроки французької або німецької мови (у 1903 р. за 3 крб. в місяць при трьох заняттях на тиждень)¹⁸. У житомирських газетах в 1900 р. можна було прочитати про заснування курсів сестер милосердя¹⁹. В 1912 р. у Києві відкрилися жіночі професійні класи, де навчали права²⁰.

У ті часи ціни на підручники не були високими і видатки на них не посідали значного місця в бюджетах міщан. Так, курс алгебри коштував 2,25 крб.; збірник задач з геометрії — 1 крб.; збірник задач з тригонометрії — 75 коп.; збірник формул з математики — 60 коп.; російсько-японський словник — 80 коп.²¹; підручник для самостійного вивчення французької мови — 1,5 крб.²² При бажанні жителі України мали змогу навчатися і самостійно.

В системі середньої освіти центральне місце належало чоловічим та жіночим гімназіям, плата за навчання в яких у 1912 р. становила 60 крб. на рік²³. Випускники чоловічих гімназій мали переважне право вступу до університетів. У чоловічих гімназіях з 8-річним курсом навчання програма включала такі дисципліни: закон Божий, російську, церковнослов'янську, латинську, грецьку, німецьку, французьку мови, філософську пропедевтику, законодавство, математику, фізику, історію, географію, природознавство, малювання, чистописання. Курс навчання в жіночих гімназіях був легшим і становив сім років. При гімназіях нерідко організовувалися

додаткові педагогічні класи з однорічним або дворічним курсом навчання, які готували випускниць до педагогічної діяльності. Особливими типами жіночих середніх закладів освіти були гімназії та інститути шляхетних дівчат відомства імператриці Марії. Крім гімназій існували й інші заклади середньої освіти. Прогімназії, чоловічі та жіночі, мали 4- або 6-річний курс навчання, полегшені, порівняно з класичними гімназіями, програми.

Ще одним типом навчальних закладів на ринку освіти були реальні училища, які здійснювали підготовку технічних спеціалістів. Курс навчання в них становив сім років. Нерідко в 5—6-х класах відкривалися комерційні відділення. У 7-у класі акцентували увагу на підготовці до вступу у вищі навчальні заклади механіко-технологічного або хіміко-технологічного профілю, оскільки в університети випускники реальних училищ не допускалися. Навчальний план реальних училищ передбачав вивчення таких дисциплін: закон Божий, російська мова, одна з іноземних мов, географія, історія, математика, фізика, природознавство, малювання, креслення, чиstopисання, законодавство. Комерційні відділення збільшували кількість годин на вивчення іноземних мов, викладалося письмознавство та книгознавство. Крім того, були ще й технічні училища Міністерства народної освіти, які готували техніків для промислових підприємств²⁴.

Нелегким виявлявся вступ до вищих навчальних закладів. У 1900 р. в Київський політехнічний інститут на 308 вакансій заяв було подано вдвічі більше²⁵. Як свідчать дані анкетування студентів технічних і економічних спеціальностей цього навчального закладу, в 1909 р. за власним бажанням сюди вступило 58,9 % опитуваних, з інших причин (неможливість потрапити до університету без знання латині, кар'єрні розрахунки та ін.) — 23,4 %, випадково — 15,1 %. Причому серед студентів-техніків через любов до даної науки вступило 62 %, в той час як економістів — лише 54,6 % опитуваних. Інтерес викликають цифри щодо регулярності відвідування лекцій студентами. Анкета засвідчила, що систематично слухають всі лекції лише 2,6 % студентів, лекції деяких улюблених викладачів відвідують 57,2 %, мало ходять на заняття — 35,4 %. Цікаво, що студентів технічних спеціальностей, які пропускають лекції, було 36,3 %, економістів — 34,1 %. Дослідник цієї проблеми С. Г. Струмилін зауважував: "Хоча академічні лекції загалом стали анахронізмом з тих часів, коли було винайдено мистецтво книгодрукування, та все ж таки необхідно визнати їх корисність та доцільність для посередніх голів, які вони поступово наповнюють науковим матеріалом, але тим неможливіше для живого розуму давати впливати в себе на протязі півріч або цілих років краплина за краплиною те, що можна набагато ґрунтовніше засвоїти за кілька днів безперервного читання"²⁶. Надзвичайно цікавими були відповіді на питання щодо віри в бога. Виявляється, бога визнавало лише 23,4 % опитаної молоді, не визнали з цього приводу 22,8 %, заперечували його існування 48,3 %. Дані анкет зафіксували, що спортом займалися 48,9 % студентів, тоді як ігнорували спортивні заняття — 40 %. Про ставлення до азартних ігор відповіді такі: грають на гроші в карти, на більярді чи на кінних перегонах 37 % опитаних, не грають — 51,4 %, не відповіло — 10,9. Відомості про знання іноземних мов (англійської, французької та німецької): трьома мовами володіють настільки, що читають цими мовами книги, 1,5 % опитуваних; дві іноземні мови знають 8,5 %; однією із названих мов володіють 20 %; жодною іноземною мовою не розмовляють 67,4 %. Результати анкетування показали, що в житті студентських організацій (наукових, мистецьких гуртках, академічних союзах, спілках економічного характеру, спортивних клубах) брало участь 60,1 % опитуваних. А ось дані по соціальному складу студентів, які вступили до інституту. Були дітьми: а) найманих робітників — 2,8 %; б) кустарів і ремісників — 2,7 %; в) селян — 3,6; г) службовців —

8,9 %; д) духовенства, військових та чиновників — 29,4 %; е) представників ліберальних професій (лікарів, вчителів, юристів, літераторів) — 14,1 %; є) поміщиків — 8,2 %; ж) представників промислової буржуазії — 25,3 %²⁷.

Таким чином, можна уявити собі образ середньостатистичного студента Києва початку ХХ ст. Насамперед це різночинець, переважно виходець з інтелігентної сім'ї або із стану з нетрудовими доходами, який за власним бажанням здобуває вищу освіту. Він не завжди відвідує лекції, іноді займається спортом і бере участь у громадському житті, іноді грає в азартні ігри, мало вивчає іноземні мови, полюбляє займатися політикою.

Окремої уваги заслуговує мовне питання в галузі освіти. Загалом система підготовки управлінських, науково-технічних та педагогічних кадрів на всіх рівнях мала на меті формування "імперської людини". Русифікаторська політика держави призводила до того, що українці за походженням, як вважав М. Грушевський, "працювали для культури і письменства російського, збагачуючи їх своєю працею, а про своє письменство і мову не дбали, бо тут нічого не можна досягти, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду"²⁸. Отже, антиукраїнська політика російського царизму негативно позначалася на розвитку освітньої сфери. Врешті-решт незадоволення потреби громадян в рідній мові стало однією з підвалин українського національно-визвольного руху.

На початку ХХ ст. продовжувала розвиватися музична освіта. Київські газети в 1903 р. повідомляли про відкриття музичних курсів, де вартість навчання у класі співів становила 125 крб., а в класі фортепіано - 100 крб. на рік²⁹. В 1904 р. здійснився задум М. В. Лисенка про заснування музично-драматичної школи, яка стала вогнищем української музичної культури й освіти. Бажаючи мали змогу передплатити, приміром, збірку нот для фортепіано "Нувеліст", яка в 1903 р. коштувала 5 крб., з пересилкою — 6 крб. Згодом ціни на ноти для музичних інструментів значно знизилися. В 1912 р. будь-хто міг придбати збірку нот вальсів лише за 40—59 коп.³⁰

Про життєвий рівень київських міщан свідчить також організація дозвілля, відвідування ними різноманітних культурних заходів. Наприклад, вартість плати за вхід на симфонічний концерт у 1911 р. становила 50 коп. Для учнів, які приходили у формі, квиток коштував дешевше — 30 коп.³¹ Кияни користувалися послугами "Малого театру мініатюр". Про загальну доступність культурного відпочинку свідчать ціни на театральні квитки — від 20 коп. до 1 крб. 50 коп.³², до того ж спектр театральних послуг був досить широким.

Окремо слід сказати про заснований у 1907 р. Миколою Садовським перший в Україні український стаціонарний театр, глядачів якого зворушувала і вражала гра геніальної актриси Марії Заньковецької. Театр встановив найдешевші ціни на квитки, організував виїзні вистави у села і швидко здобув у населення славу театру "для мужиків і плебсу"³³.

В Кам'янці-Подільському в 1910 р. працював театр під назвою "Ілюзіон" Ш.Зіньківського. Рекламні оголошення запрошували всіх відвідати за 22 коп. його виставу "Білі рабині"³⁴. Треба відзначити, що держава не залишала поза своєю увагою театральну справу. Дбаючи про глядачів, Техніко-будівельний департамент МВС в 1911 р. видав брошуру "Нормальні правила по влаштуванню й утриманню театрів і кінематографів", яка регламентувала всі технічні і санітарно-гігієнічні вимоги до таких закладів³⁵.

У губернських містах Правобережжя регулярно влаштовувалися виставки художніх картин. Плата за відвідування для громадян становила 22 коп., а для учнів — 15 коп.³⁶

Узагальнюючи наведені факти, можна зробити висновок, що дореволюційна освіта в Україні була досить розвинутою. Різноманітні навчальні заклади — державні, громадські, приватні — повністю задовольняли потреби міщан в освіті, хоч держава своєю національною політикою та мовними обмеженнями негативно впливала на цей процес. Значну роль в ліквідації неписьменності відігравали громадські організації, зокрема "Просвіти". У Києві та в інших губернських містах Правобережної України постійно відбувалися вистави, творчі зустрічі, лекції тощо, чим задовольнялися духовні потреби населення.

- ¹ Волянсь. - 1900. - № 164. - С. 2.
- ² Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 62, оп. 1, спр. 1131, арк. 21.
- ³ Анфимов А.М., Корелин А.П. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. - СПб., 1995. - С. 326.
- ⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві), ф. 707, оп. 229, спр. 143, арк. 1-8.
- ⁵ Там же, ф. 707, оп. 229, спр. 143, арк. 2, 5; спр. 187, арк. 1.
- ⁶ Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. Автореферат монографии на соискание ученой степени доктора исторических наук. - К., 1991. - С. 13.
- ⁷ Там же. — С. 21.
- ⁸ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке). — К., 1913. - С. 37.
- ⁹ Там же. — С. 67.
- ¹⁰ Сучков И.В. Учительство России в конце XIX — начале XX века // Отечественная история. - 1996. — № 6. - С. 68.
- ¹¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості в Україні. - К., 1962. - С. 272.
- ¹² Там же.
- ¹³ Там же. - С. 273.
- ¹⁴ Кієвлянинь. - 1903. - № 19. - С. 1.
- ¹⁵ Нестеренко О.О. Назв, праця. — С. 276.
- ¹⁶ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // УІЖ. - 1994. - № 6. - С. 72.
- ¹⁷ Подолянинь. - 1910. — № 23. - С. 4.
- ¹⁸ Юевлянинь. - 1903. — № 16. - С. 6.
- ¹⁹ Волянсь. - 1900. - № 157. - С. 2.
- ²⁰ Там же. - 1912. - № 337. - С. 1.
- ²¹ Кієвлянинь. - 1904. — № 204. - С. 1.
- ²² Там же. - 1902. - № 244. - С. 6.
- ²³ Волянсь. - 1912. - № 157. - С. 2.
- ²⁴ Анфимов А.М., Корелин А.П. Указ. соч. - С. 326.
- ²⁵ Волянсь. - 1900. — № 159. - С. 3.
- ²⁶ Струминин С.Г. Статистика и экономика. — М., 1979. — С. 489.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України // Обереги. - 1994. - С. 74.
- ²⁹ Там же. - 1903. - № 5. - С. 2.
- ³⁰ Там же. - 1912. - № 338. - С. 2.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же. - 1914. - № 21. - С. 1.
- ³³ Історія України: Нове бачення / За ред. В. А. Смолія. - К., 1995. - Т. 1. - С. 305.
- ³⁴ Подолянинь. - 1910. — № 36. - С. 1.
- ³⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 664, спр. 35, арк. 44.
- ³⁶ Кієвлянинь. - 1911. - № 83. - С. 1.